

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ МОЛОДІ З ТИМЧАСОВО НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF OVERCOMING SOCIAL EXCLUSION OF YOUTH FROM TEMPORARY NON-CONTROLLED TERRITORIES OF DONBAS

У статті досліджено проблему реалізації права на освіту молоді з непідконтрольних територій Донбасу. Аналізується поняття соціальної ексклюзії, вказується на особливий прояв соціальної ексклюзії в умовах гібридної війни на Сході України, де виключення поширене не на окремі верстви населення, а є характеристикою суспільного буття усіх громадян України, які залишилися на непідконтрольній території. Вказується на загрозу втрати національної ідентичності молоді внаслідок розриву економічних, соціокультурних зв'язків між територією України та її частиною – самопроголошеними ДНР і ЛНР. Проаналізовано вплив на світогляд населення Сходу України та формування «донбаської ідентичності» процесів індустріалізації та цілеспрямованої державної міграційної політики за часів СРСР. Автор аналізує рівень доступності вищої та професійно-технічної освіти в умовах гібридної війни. Досліджено чинники, що стають на перешкоді отриманню українського диплому про освіту: фінансовий, організаційний, психологічний. У статті наведено статистику економічного стану непідконтрольних територій і фінансового становища сімей мешканців. Необхідність включення молоді у навчально-виховний процес у закладах України розглядається як один із засобів подолання негативних наслідків ізоляції населення самопроголошених республік і реінтеграції молоді у соціогуманітарний простір України. Висвітлюється діяльність державної влади з організаційного, інформаційного, методичного забезпечення реалізації права абітурієнтів із непідконтрольних територій Донбасу на отримання освіти в навчальних закладах України. Аналізується досвід і проблеми роботи Освітнього центру «Донбас – Україна» на прикладі ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет».

Ключові слова: соціальна ексклюзія, гібридна війна, непідконтрольні території Донбасу, навчально-виховний процес, Освітній центр «Донбас – Україна».

The article explores the problem of exercising the right to education of youth from the non-controlled territories of Donbass. An analysis of the concept of social exclusion is given, it points to a special manifestation of social exclusion in the conditions of hybrid war in the east of Ukraine, where the exclusion does not extend to individual segments of the population, but is a characteristic of the social life of all Ukrainian citizens who remained in uncontrolled territory. The threat of loss of national identity of youth is indicated as a result of the break of economic, socio-cultural ties between the territory of Ukraine and its part – self-proclaimed DPR and LPR. The influence on the world outlook of the population of the East of Ukraine and the formation of “Donbass identity” of the processes of industrialization and purposeful state migration policy during the Soviet times are analyzed. The author analyzes the level of accessibility of higher and vocational education in the conditions of hybrid war. The factors that hinder the Ukrainian diploma of education: financial, organizational, and psychological are investigated. The article provides statistics on the economic status of the non-controlled territories and the financial status of the families of the residents. The need to include young people in the educational process in Ukrainian institutions is considered as one of the means of overcoming the negative consequences of isolation of the population of self-proclaimed republics and reintegration of youth into the socio-humanitarian space of Ukraine. The activity of the state authorities on organizational, informational and methodological provision of realization of the right of entrants from non-controlled territories of Donbass to receive education in educational establishments of Ukraine is covered. The experience and problems of work of the Donbass – Ukraine Educational Center on the example of the State Technical University “Priazovsky Technical University” are analyzed.

Key words: social exclusion, hybrid war, non-controlled territories of Donbass, educational process, Donbass-Ukraine Educational Center.

УДК 316.472(477.61/.62)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.2-42>

Овчарова Л.М.,
канд. філос. наук,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Приазовського державного
технічного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

За роки конфлікту на Сході України світогляд частини населення, особливо молоді, під впливом російських засобів масової інформації, ідеологічної обробки у навчальних закладах зазнав певних змін. Особливу стурбованість держави має викликати реальна загроза втрати національної ідентичності молоді внаслідок розриву економічних, соціокультурних зв'язків між територією України та її частиною – самопроголошеними ДНР і ЛНР. Відновлення територіальної цілісності України неможливе без подолання поділу єдиного укра-

їнського народу на «наших» і «не наших», без відновлення почуття національної ідентичності громадян Сходу України. На жаль, Україна і досі не має дієвої державної інформаційної політики щодо населення ОРДЛО.

Залишаючись громадянами України, мешканці тимчасово непідконтрольних територій Донбасу втратили реальні можливості бути учасниками суспільних процесів на території України, що призводить до поступової соціальної ексклюзії у різних її проявах. Одним із засобів подолання негативних наслідків ізоляції населення

самопроголошених республік може бути включення молоді у навчально-виховний процес у навчальних закладах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічний аналіз проблем соціальної ексклюзії найбільш широко представлений у роботах закордонних вчених і базується на теоріях соціальної стратифікації (К. Маркс, М. Вебер), структуризації (Е. Гідденс) і соціальних систем (Н. Луман). Визначення поняття соціальної ексклюзії, аналіз форм соціального виключення і його причин, обґрунтування різних методологічних підходів до дослідження ексклюзії містять роботи П. Абрахамсона, В. Джадда, Дж. Девіса, Н. Кабіра, Р. Кастеля, Р. Левітас, Р. Листерта, Дж. Персі-Сміта, С. Погам, Р. Рендольфа та ін. Серед українських вчених слід відзначити роботи Н.В. Толстих, Н.В. Коваліско, В. Хмелько. Питання подолання соціальної ексклюзії молоді з непідконтрольних територій Донбасу шляхом реалізації державної політики з надання можливості молодим людям одержати освіту в навчальних закладах України досліджено у статті Н.М. Півень. Автор аналізує, наскільки доступною є вища освіта в умовах гібридної війни на Сході України та на прикладі ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» дає оцінку діяльності Освітнього центру «Донбас – Україна».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Між тим, новітні соціально-економічні, політичні процеси, тимчасова втрата частини території Донбасу недостатньо, на наш погляд, проаналізовані з погляду чинників і форм прояву соціальної ексклюзії в українському суспільстві. **Мета статті** – дослідити теоретичні питання й організаційно-педагогічні заходи подолання соціальної ексклюзії молоді з тимчасово непідконтрольних територій Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Термін «соціальна ексклюзія» в соціології, теорії та практиці соціальної роботи використовується для позначення стану соціально незахищених верств населення, таких як розумово і фізіологічно залежних, схильних до суїциду, самотніх батьків, людей похилого віку, інвалідів, маргіналів, різних асоціальних особистостей. На думку Л.К. Курмишевої, ексклюзія пов'язана із соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними та іншими обмеженнями, створеними суспільством. Перераховуючи категорії виключених груп і громадян, ми завжди вказуємо на людей, котрі не мають рівних можливостей з усіма іншими. Найчастіше це люди, які мають об'єктивні труднощі для входження до того чи іншого соціального прошарку [1]. Особливість стану соціальної ексклюзії населення Сходу України полягає в тому, що подібний стан поширено не на окремі верстви згідно з вертикальною диференціацією суспільства, а є характеристикою

суспільного буття усіх громадян України, які за різних обставин не змогли полишити свої домівки та залишилися на непідконтрольних районах Донбасу. Суспільство України зазнало поділу згідно з вертикальною диференціацією на «інсайдерів» і «аутсайдерів», де аутсайдери – громадяни України, обмежені у правах на повноцінну участь у суспільному житті країни.

Соціальне вилучення частини громадян із суспільних процесів є наслідком не тільки умов, що склалися внаслідок конфлікту на Сході, але й не сформованості української ідентичності у більшості населення непідконтрольних територій. Не маючи за мету здійснення історичного аналізу становлення світогляду мешканців Донбасу, вважаємо за необхідне зупинитися на деяких чинниках, які зумовили формування своєрідного регіонального соціуму з такою собі «донбаською ідентичністю» [2]. Внаслідок прискорених процесів індустріалізації та цілеспрямованої державної міграційної політики склалася різноманітна за етнічним складом і моральними цінностями людська спільнота, здебільшого відірвана від свого історичного, культурного і релігійного коріння, русифікована та ідеологізована радянськими цінностями та нормами, що докорінно відрізняє мешканців регіону від решти населення України. Події в Києві 2013–2014 рр. не були підтримані населенням регіону та викликали сепаратистські настрої серед більшості. Тому розв'язати проблему повернення Донбасу до України неможливо лише поверненням території. Найскладніше – повернення людей, зміна у системі цінностей, загалом у світогляді тих, хто понад п'ять років не відчував зв'язку з Україною. Особливе занепокоєння повинно викликати почуття відокремлення від України у молоді, самоідентифікація якої вже більш ніж п'ять років зазнає негативного впливу різних чинників – економічних, політичних, соціокультурних та ін. За даними Держстату України, на 01 січня 2014 р. населення Донбасу складало 6 439 тис. На непідконтрольних територіях Донбасу за різними оцінками залишається 3,2 млн на 1 січня 2017 р. За приблизними оцінками, частка дітей і молоді віком менше ніж 20 років складає до 10% населення. Частка жителів віком від 20 до 39 років – приблизно до 27% [3]. Кількість вишів у цих двох областях до бойових дій – 33. Починаючи з 2014 р. на територію України з т. зв. ДНР і ЛНР перемістилися 18 навчальних закладів [4].

Викладачі та студенти зіштовхнулися з організаційними, фінансовими проблемами й не завжди держава надавала необхідну допомогу у розв'язанні цих проблем. Але що було безумовним – це відчуття єдності з країною, можливість брати участь у житті суспільства, реалізувати право на отримання вищої освіти за українським державним дипломом.

Частина науково-педагогічних колективів вищих навчальних закладів за різних причин залишилася працювати на непідконтрольній території, незважаючи на рішення Міністерства науки і освіти позбавити ці виші права видавати український диплом про вищу освіту. Таким чином, студенти одержують квазидипломи, які не будуть визнані ні в Україні, ні в країнах світу, окрім, можливо, РФ. Освітнє право молодих людей обмежене їхньою належністю до спільноти, що мешкає поза юрисдикцією української держави та зараз не має перспективи бути реалізованим і стати основою професійної діяльності молодих людей, котрі досі є громадянами України. Наявне обмеження прав із надбання суспільно визнаного українського диплому про вищу освіту має негативний вплив на подальший розвиток України.

Поширення можливостей з отримання вищої освіти в українських навчальних закладах не тільки вирішує проблеми випускників шкіл із непідконтрольних територій Донбасу, а й сприяє процесу реінтеграції молоді у соціогуманітарний простір України. У процесі навчання молода людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили. Тут закладаються основи світосприймання молодої людини, розвиваються її здібності, навички суспільної діяльності. Через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної та духовної культури, соціально-історичний досвід, норми і зразки поведінки, притаманні українському народу.

Неможливість реалізувати право на отримання освіти в навчальних закладах України є одним із проявів соціальної ексклюзії молодих людей непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей. Серед чинників, що стають на перешкоді до отримання українського диплому про вищу освіту, насамперед фінансовий. Конфлікт завдав серйозної шкоди економіці Донецької та Луганської областей. Був зруйнований бізнес, пошкоджені інфраструктура, комунікації. Як наслідок, стався спад у промисловому виробництві. За даними ООН, із 2014 р. рівень безробіття в обох областях сягнув понад 50%, що значно вище показників загалом по Україні [5].

Середня зарплата на окупованій Донеччині згідно із заявами окупаційної влади становить близько 10 тис. рублів (155 доларів). Це у два рази нижче, ніж на підконтрольних українській владі територіях, де, за даними обласного управління статистики, середня зарплата в березні 2019 р. становила 11 365 грн (431 долар). У реальності, за словами самих жителів Донецька, середня зарплата тут близько 8 тис. рублів (124 долари). Такий дохід в окупованому місті вважається дуже хорошим, оскільки багато людей тут раді працювати і за 5 000 рублів (77 доларів) [6].

Для сімей із низькими доходами пошук коштів на поїздку дитини для вступу до українського вишу стає фінансовою проблемою. Фінансові труднощі (вартість дороги в один бік на одну особу, наприклад, із Донецька до Маріуполя становить 350–500 грн, таким чином, з одним із батьків дорога в обидва кінці – від 1 400 до 2 000 грн для складання лише одного ЗНО).

На перешкоді стають і організаційні питання – проблеми з отриманням українського паспорта, обмеження при перетині лінії розмежування, необхідність мати документ про закінчення середньої школи, результати незалежного зовнішнього оцінювання та ін. Крім того, у переважній більшості таких вступників доволі низький рівень знань (українська мова у школах «т. зв. ДНР, ЛНР» – 1 урок на тиждень, історія України не вивчається). Загальний рівень знань не завжди дозволяє конкурувати з іншими випускниками. Крім того – страх перед зустріччю з «іншою» територією тощо [7].

В історії людства військові дії завжди ставали на перешкоді гуманітарних процесів, у т. ч. роботи навчальних закладів. За нових часів суспільства по-різному розв'язували проблеми з навчанням дітей, про що свідчить досвід Першої та Другої світових війн. Розуміючи вагомість освіти для формування української ідентичності, подолання соціальної ексклюзії частини громадян України в умовах гібридної війни, 21 червня 2016 р. Міністерство освіти та науки України опублікувало наказ № 697 «Про затвердження Порядку прийому для здобуття вищої та професійно-технічної освіти осіб, місцем проживання яких є територія проведення антитерористичної операції (на період її проведення)», що сповістив про прийом відповідної категорії громадян для здобуття вищої та професійно-технічної освіти через Освітні центри «Донбас-Україна» (далі – Центр), створені при вишах Донецької та Луганської областей разом із загальноосвітніми навчальними закладами. Була розроблена спрощена процедура вступу до ВНЗ для абітурієнтів із Донбасу та Криму [8].

Головний принцип: молоді люди з непідконтрольних територій – громадяни України, й Україна готова прийняти всіх випускників загальноосвітніх шкіл із непідконтрольною територією Донецької та Луганської областей за спрощеними правилами, – заявляють в освітніх центрах «Донбас – Україна». Діти, які виїжджають із ОРДЛО, можуть вступати до українських вишів без атестата, без ЗНО і навіть без паспорта.

Абітурієнти, які не змогли одержати екстерном атестат українського зразка, працівниками Центру супроводжувалися до загальноосвітнього навчального закладу, закріпленого за вишем, і складала там державну підсумкову атестацію із двох предметів: українська мова (у вигляді переказу) та історія України (у вигляді тестових

завдань), вони ж вважалися вступними іспитами до вишу. Третій іспит (або третій і четвертий, якщо для вступу на обрану спеціальність потрібні були інші предмети), абітурієнт складав у відповідному виші (за кожним Центром був закріплений виш, який набирив абітурієнтів до свого навчального закладу).

Н.М. Півень наводить статистику вступників із непідконтрольних територій:

Таблиця 1

Статистика вступників за місцем проживання [7]

Назва населеного пункту	Кількість вступників		
	2016	2017	За 2 роки
<i>Донецька область</i>			
м. Авдіївка	1	1	2
м. Амвросіївка	1	1	2
м. Горлівка	2	-	2
м. Дебальцеве	1	-	1
м. Докучаєвськ	1	2	3
м. Донецьк	6	10	16
м. Макіївка	2	2	4
м. Новоазовськ	2	3	5
м. Сніжне	1	-	1
м. Торез	-	1	1
м. Торезьк	1	-	1
м. Шахтарськ	1	-	1
м. Ясинувата	1	1	2
Волноваський район	6	7	13
Мар'їнський район	1	3	4
Прифронтна зона біля м. Маріуполя	27	37	64
Старобешевський р-н	-	2	2
<i>Луганська область</i>			
	1	2	3
Разом	55	70	125

Із початком вступної кампанії 2019 р. більш ніж 40 освітніх центрів «Донбас – Україна» відкрили свої двері для нових абітурієнтів. Центри працюють при вищих навчальних закладах, коледжах і профтехучилищах країни, що дає можливість широкого вибору майбутньої професії для всіх випускників з окупованої частини Донецької та Луганської областей.

Маріуполь за роки гібридної війни посів особливе місце у житті країни та Донецької області. Місто пережило тимчасове «правління» діячів т. зв. ДНР, жакхливий обстріл 24 січня 2015 р., внаслідок якого загинула 31 людина, у т. ч. двоє дітей. З початку конфлікту у Маріуполі зареєструвалися 96 832 людини зі статусом внутрішньо переміщених осіб [9].

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» долучився до роботи освітнього центру «Донбас – Україна». На базі підготовчого відділення ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» 30 червня 2016 р. наказом

№ 87-05 було створено Освітній центр «Донбас – Україна», розроблено Положення щодо його діяльності, підібрано склад працівників, і з 1 липня розпочалася робота, спрямована на реалізацію освітнього проекту, який додавав можливостей для вступу мешканцям із зони конфлікту. Перед працівниками центру вставали безліч питань – від підготовки комплекту документів до суто побутових. Через те, що робота Центру розпочалася у розпал вступної кампанії, інформація про можливість вступу до українських навчальних закладів не завжди вчасно доходила до потенційних абітурієнтів. У невеликих містах і селищах інформації взагалі бракувало, і частина випускників не скористалися допомогою Центру.

До початку вступної кампанії 2017 р. владою було вжито заходи з організаційного, інформаційного, методичного забезпечення реалізації права абітурієнтів із непідконтрольних територій Донбасу на отримання освіти в навчальних закладах України. проведено наради при Міністерстві освіти і науки України, ряд вебінарів, у яких узяли участь керівники всіх Центрів, представники Центру оцінювання якості знань, Департаменту вищої освіти й Міністерства освіти і науки України. За роки роботи центрів «Донбас – Україна» допомогу при вступі до навчальних закладів отримали більш ніж чотири тисячі випускників із непідконтрольної території та зони розмежування. Історії життя молодих людей, які стали студентами українських навчальних закладів, свідчать не тільки про негативний досвід проживання на непідконтрольній території, але й про велике прагнення доєднатися до свого народу, отримати український диплом і реалізувати право на участь у економічному, суспільному житті України.

Висновки. Соціальна теорія та практика свідчать про різні прояви соціальної ексклюзії як вилучення людини із суспільного життя через обмеження, створені суспільством. Особливість соціальної ексклюзії молоді з тимчасово непідконтрольних українській владі територій Донбасу полягає в тому, що подібний стан поширено не на окремі верстви згідно з вертикальною диференціацією суспільства, а є характеристикою суспільного буття усіх громадян України, які за різних обставин не змогли полишити свої домівки й адаптуватися до нових умов проживання. На вирішення однієї з найважливіших проблем молоді з непідконтрольних територій – забезпечення права на отримання освіти в українських навчальних закладах – спрямована робота Освітнього центру «Донбас – Україна», спрощена процедура вступу до ВНЗ для абітурієнтів із Донбасу та Криму. На подолання соціальних обмежень молоді окремих територій Донбасу з реалізації права на освіту спрямована гуманітарна політика української держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Курмышева Л.К. Эксклюзия как феномен жизни общества. *Психология, социология и педагогика*. 2015. № 3 URL: <http://psychology.snauka.ru/2015/03/4491> (дата звернення: 07.02.2020).

2. Пропозиції до політики щодо врегулювання конфлікту на тимчасово непідконтрольних територіях на Сході України. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Donbas_ALI_PP-.pdf (дата звернення: 07.02.2020).

3. Вишневецький Ю. Демографія ОРДЛО. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html> (дата звернення: 07.02.2020).

4. Переміщенні ВНЗ: три роки на новому місці. URL: <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremischenni-vnz-try-roku-na-novomu-mistsi> (дата звернення: 07.02.2020).

5. ООН: рівень безробіття в окупованому Донбасі досяг 50%. URL: https://uanews.liga.net/politics/news/oon_r_ven_bezrob_ttya_v_okupovanomu_donbas_dosyag_50 (дата звернення: 07.02.2020).

6. «Над нами ставлять жахливий експеримент» – середня зарплата в ОРДЛО втричі менша

за українську. URL: <https://vchasnoua.com/articles/61152-nad-namy-stavliat-zhakhlyvyi-eksperyment-serednia-zarplata-v-ordlo-maizhe-v-try-razy-nyzhche-nizh-na-pidkontrolnomu-ukrainskoi-vlady-donbasi> (дата звернення: 07.02.2020).

7. Півень Н.М. Освіта в умовах війни: можливості, проблеми, перспективи. *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни*: Міжнародне науково-практичне видання / за ред. І. Маноха, Г. Собчук. Варшава-Київ : ПАН-Гнозис, 2016. Т. III. С. 383–394.

8. Про затвердження Порядку прийому для здобуття вищої та професійно-технічної освіти осіб, місцем проживання яких є територія проведення антитерористичної операції (на період її проведення): Наказ Міністерства освіти та науки України від 21 червня 2016 р., № 697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0907-16?lang=ru> (дата звернення: 07.02.2020).

9. Переселенці становлять 22% населення Мариуполя. URL: <http://vpl.in.ua/pereselentsy-sostavlyayut-22-naseleniya-mariupolya/> (дата звернення: 07.02.2020).